

О. П. Моця, В. М. Скороход

СТРАТИГРАФІЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглянуто матеріали з городища Виповзівського археологічного комплексу, виявлені в ході археологічних досліджень з 2009 по 2021 рр. Тут виявлені матеріали доби неоліту, епохи бронзи, давньоруського та ранньомодерного періодів. Основну увагу приділено давньоруським матеріалам, представленим на пам'ятці найяскравіше. Виділено періоди існування городища протягом X ст.

Ключові слова: городище, неоліт, доба бронзи, давньоруський час, укріплення, поховання, житло, ранній модерн.

Однією із найяскравіших давньоруських пам'яток Дніпровського Лівобережжя у нижній течії Десни слід виділити Виповзівський археологічний комплекс, що складається з городища з посаду та подолу. Він розташований за 0,4 км на північний схід від с. Виповзів і за 0,8 км на південний захід від с. Лутова напроти літописного Городця Остерського. Комплекс знаходиться якраз посередині між Черніговом та Вишгородом — на маршруті так званого «Шляху Мономаха», що зв'язував столицю Русі м. Київ зі столицею найбільшого у тогочасній країні удільного князівства на Десні — м. Черніговом (Казаков та ін. 2014, с. 66).

Ця пам'ятка відрізняється досить унікальним рельєфом та своїм географічним розташуванням. Виповзівський археологічний комплекс розташований на вузькому, видовженому мисі, що більш ніж на 700 м видається на схід у заплаву р. Десни. Висота мису від рівня заплави сягає 12 м, а його околичність займає напівкругле городище, що у свою чергу, розташоване на піщаному підвищенні над основною терасою мису. Територія навколо городища (заплава р. Десни) проглядається у північному, східному та західному напрямках більш ніж на 5 км. Тому, таке вигідне розташування місцевості

не залишилося без уваги населення з часів неоліту і до раннього модерну. У давнину Виповзівський археологічний комплекс омивався р. Десною та окремими її заводями. Нині біля західного підніжжя мису протікає р. Кримка (стариця р. Десни) та її заводі, що огинають мис зі сходу та півночі (рис. 1).

Найбільш яскравою частиною комплексу є давньоруське городище округлої форми розташоване на кінцівці мису, що на 3—4 м підвищується над рештою тераси. Воно має невеликі розміри (75 × 95 м) по зовнішньому обрізу давньоруських валів і близько 30 × 40 м — по внутрішньому (власне майданчик). Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під подошвою радше вгадується, ніж фіксується, рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси й створює пандуси, що полого спускаються до заплави старого русла Десни. З напільного боку теж проходив рів, що нині практично завіяний тим же піском (ледь простежується вздовж схилу городища).

Городище вперше привернуло увагу дослідників наприкінці XIX ст. У 1889 р. городище було обстежене В. Л. Беренштамом, який склав його схематичний план та заклав на схилі невеликий розкоп розмірами 3,40 × 3,15 м, де дослідив два поховання XVII ст., в одному з яких знайшов монету «шведський шелях Густава Адольфа». Дослідник зробив висновок, що городище є лише сільським кладовищем XVII ст. і припинив подальші роботи: «Оскільки таким чином з'ясувалося, що городище є власне християнське сільське кладовище, судячи з монети, 17-го ст., то розкопки були припинені»¹. Але

Рис. 1. Виповзівське городище, фото зі сходу, 2020 р.

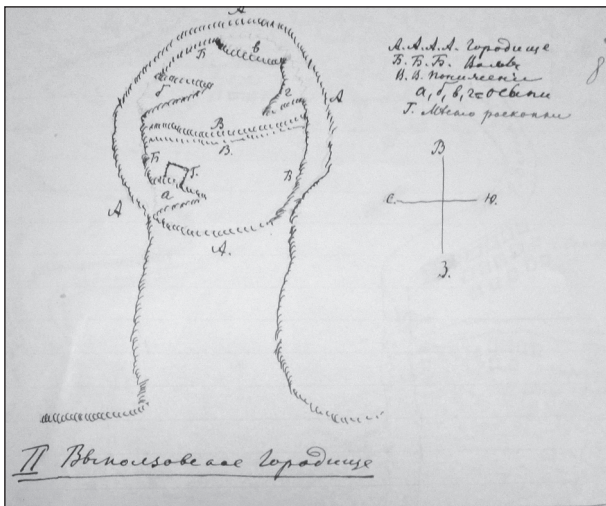

Рис. 2. План городища 1889 р.

у звіті до Імператорської археологічної комісії В. Л. Беренштам подав досить докладний опис і план городища та його околиць, розглянув виявлену тут кераміку. Описуючи городище дослідник вказав на наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2 м. Крім того, він зібрав етнографічні свідчення про пам'ятку: «У місцевих селян городище відоме під ім'ям „Лисої Гори“; вони розповідають, що колись тут було місто „Крен“; від нього і річка називається „Кренка“ і вже згодом перероблено цю назву в „Кримка“» (рис. 2; Беренштам 1889, лл. 4—5).

Проте вже 1911 р. члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. А. Шугаєвський, Ф. Ф. Садовський та Є. О. Корноухов під час поїздки до Остра придбали у археолога-аматора К. О. Ставровського речі, зібрані на Виповзівському городищі (арабський діргом, бронзові лунницю та поясні бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списа, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя), що поставило під сумнів запропоновану раніше інтерпретацію пам'ятки. Наступно-

го, 1912 р., В. А. Шугаєвський та Є. О. Корноухов продовжили з дозволу Імператорської Археологічної Комісії дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу заснування пам'ятки та потужності культурного шару вони заклали траншею, два шурфи та розкопали декілька «бугрів». Траншея дала незначний речовий матеріал (декілька фрагментів давньоруської кераміки й оброблений ріг косулі) та дозволила встановити потужність культурного шару — 0,36—0,40 м. Розкопки п'яти «бугрів» виявили рештки трьох глинобитних печей. Серед речового матеріалу дослідники у своєму звіті до Комісії виділили два денця з клеймами у вигляді півмісяця та знак, схожий на тризуб Володимира Святого. В одному з шурфів, розбитих на краю городища, було зафіксовано залишки споруди, на долівці якої зібрані шиферне пряслице, точильний камінь, залізне знаряддя та фрагменти криці, що дозволило інтерпретувати її як кузню. Крім того, у місцевих селян було придбано ще ряд речей давньоруської доби: залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки; бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу; пастові та кришталева намистини. Всі знахідки були передані до колекцій музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії, що потім увійшли до колекції Чернігівського об'єднаного історичного музею.

Дослідження городища відновив у 1924—1925 рр. завідувач Остерського краєзнавчого музею, географ і краєзнавець А. Г. Розанов спільно з членами Остерського товариства краєзнавців. А. Г. Розанов, обстежуючи городище, зазначив, що воно «дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами... на південний схід високості перед „городищем“». А. Г. Розанов закрив пробний розкоп на схилі городища в напрямку до р. Кринка та шурф, де було знайдено закопчене денце посудини з трьома отворами, великий уламок жорна та фрагменти кружальних посудин, намистини, шиферні пряслиця, залізні предмети, хрестики та срібний медальйон із зображенням св. Варвари. Окрім того, на поверхні пам'ятки, що вже тоді активно розвивалася, було зібрано ряд знахідок, як-то: кілька бронзових гудзиків, два бубонці з лінійним прорізом, уламок білонової лунниці, сережка «пастирського типу» з обламаним вушком, два широкосерединних персні із зубчастим орнаментом на щитку, залізне зубило, поясні бронзові поясні бляшки та ліровидні пряжки, залізне калачевидне кресало з язичком, X—XIV ст., ключ від нутрянного замка I типу, X—XI ст., бойова сокира типу IV-A, вістря стріл і сулиць різних типів, рибальські гачки, хрестикотільники з бронзи, срібла та мармуру, виплески і ливарницькі шлаки кольорових металів та браковані радимичські променеві скроневі кільця.

В. Є. Козловська, ознайомившись з археологічними роботами на Остерщині, визнала їх «надзвичайно цікавими» і перспективними, й через загрозливий стан цих пам'яток пропонувала «знарядити на Остерщину експедицію з представників ВУАК

на розкопки в с. Євминку, Кошани, Виповзово». Проте, на той час представниками ВУАКу роботи були проведені лише на пізньотрипільському поселенні біля с. Євминка та обстежені синхронні поселення біля сіл Виповзов та Лутава (Коваленко, Скороход 2009, с. 67—68).

Повернутися до досліджень Виповзівського археологічного комплексу вдалося вже після закінчення Другої Світової війни. Власне, вони стали частиною масштабного обстеження пам'яток залізного віку на території Північного Лівобережжя, розпочатих ленінградським археологом, старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР І. І. Ляпушкіним з метою пошуку найдавніших достеменно слов'янських пам'яток у зазначеному регіоні ще 1946 р. і перерваних війною. Дослідження проводилися спільно з Інститутом історії АН УРСР. Впродовж 1945—1948 рр. ці роботи були продовжені і розширені, охопивши значні території від Дніпра до Осколу й від Сейму до Орелі (Ляпушкін 1946, с. 117—121).

Опис Виповзівського археологічного комплексу, залишений І. І. Ляпушкіним 1947 р., надзвичайно стислий, навіть у порівнянні з іншими подібними пам'ятками — всього 21 рядок, що побіжно може свідчити, що зазначений пункт не справив на нього належного враження. Більше того, дослідник взагалі висловлює сумнів у його городищенському характері, поставивши біля терміну «городище» знак «?». Нарешті, він відзначає наявність чисельних видувів на поверхні, що розорюється, та поширення культурних знахідок, серед яких безумовно домінують уламки посудин X ст., хоча присутні і матеріали XII—XIII ст., на відстань до 500 м. Тим не менше, в іншій узагальнюючій публікації Виповзівські пам'ятки взагалі згадуються І. І. Ляпушкіним лише у загальному переліку.

Дещо пізніше Чернігівський краєзнавець О. О. Попко (на тоді науковий співробітник Чернігівського історичного музею), котрий брав участь в роботах Дніпровської Лівобережної експедиції у 1947—1948 рр., у своїй роботі «Пам'ятники зарубинецької культури Нижнього Подесення. Матеріали к археологической карте», що так і не була видана і зберіглася лише в машинописному варіанті в приватному архіві, відзначає наявність тут городища Київської Русі та прилеглого до нього поселення і згадує з-поміж знахідок, зібраних членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, скіфського бронзового вістря стріли та «2 римських срібних монети — Марка Аврелія і когось із Антонідів» (Попко 1948—1964, с. 16; сост. Корноухов 1915, с. 17, № 228—234; Кропоткин 1951, с. 269; Брайчевський 1959, № 1049).

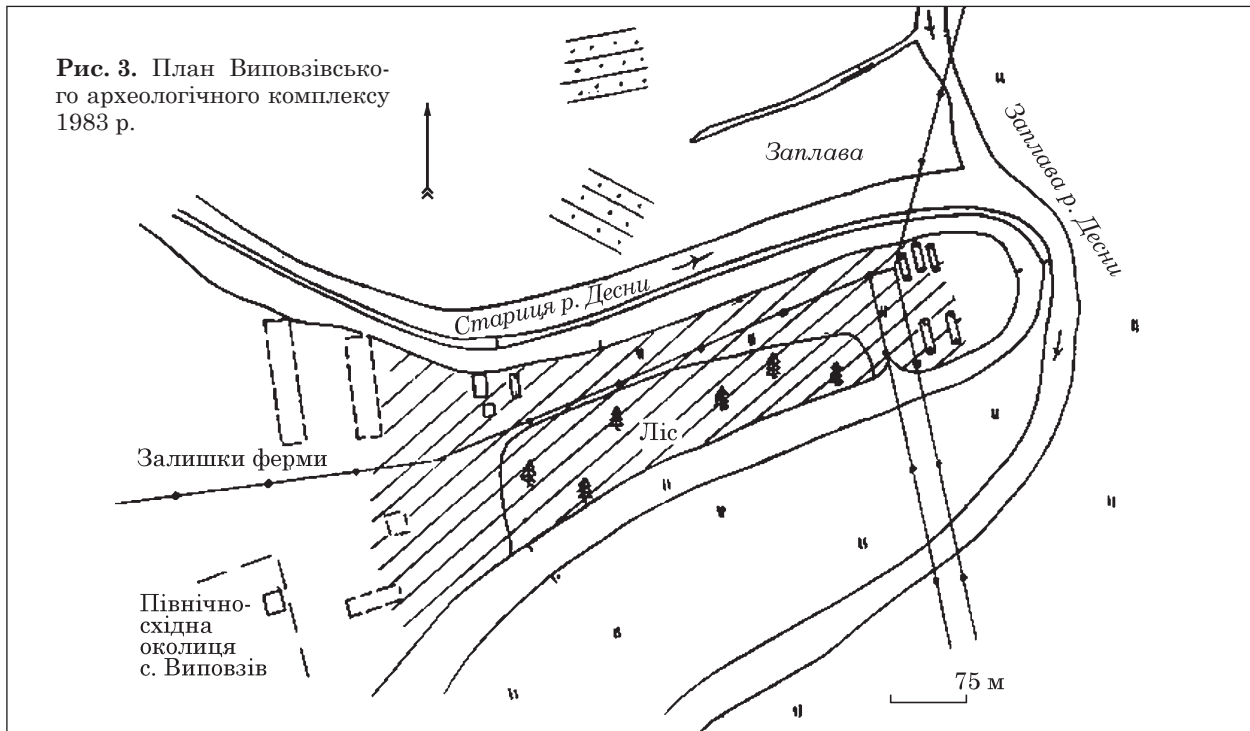
У серпні 1948 р. пам'ятки Пониззя Десни були обстежені співробітниками Інституту археології АН УРСР С. М. Одинцовою та О. Г. Шапошніковою, у т. ч. — й старожитності Виповзова. Вони зазначили, що «городище та поселення біля с. Виповзів є, судячи з площі, яку вони займають

(довжина поселення близько 500 м при ширині до 75 м), залишками якогось города Київської Русі. На території поселення, що заросла тепер шелоюю, зустрічається велика кількість досить значних підвищень, які складаються з перепаленої печини та уламків кружального посуду XI—XIII ст. Можна думати, що це — залишки печей... Поселення займає край борової тераси правого берега долини р. Десни, а залишки городища лежать поруч, на вузькому виступі цієї тераси, утвореному високою дноюю, яка вдається в долину р. Десни. Конфігурацію валів не можна встановити бо вони залишилися лише в не багатьох місцях, а східна частина площадки городища весь час осипається в урвище. На самому майданчику городища виявлено уламки кружального слов'янського посуду XI—XIII ст., цілком ототожнені з керамікою селища, що свідчить про їх одночасне існування. Крім того, знайдено два уламки посуду доби бронзи. Ніяких знахідок ліпної слов'янської кераміки VIII—X ст. Ні на селищі, ні на городищі не трапилось — це свідчить, очевидно, про те, що поселення коло с. Виповзів виникло вже в часи Київської Русі на новому місці, а не виросло з ранньослов'янського населеного пункту» (Коваленко, Скороход 2009, с. 67).

1971 р. городища Подесення, і серед них — Виповзівське — обстежував Лівобережний розвідзагін Інституту археології АН УРСР під проводом М. П. Кучери та О. В. Сухобокова в рамках пошуку південно-західних кордонів поширення роменської культури. Оскільки старожитності останньої в ході розвідки виявлені не були, автори обмежилися коротеньким описом пам'ятки, зазначивши, що городище руйнується, а на поселенні у невеликій кількості зібрані уламки кружальної кераміки X—XIII ст. (Кучера, Сухобоков 1971). Вірогідно, саме через це О. В. Сухобоков взагалі не включив Виповзів до покажчиків і карт, вміщених у його підсумковій монографії, на відміну від Моровська, на якому, вважав дослідник, роменські матеріали були наявні. М. П. Кучера ж у своєму зводі городищ між Саном і Сіверським Донцем включив Виповзівське городище до числа останцевих (?), що руйнуються, площею 0,35 га, визначив час існування пам'ятки X—XIII ст. і однозначно вважав його рештками літописної Лутава (Коваленко, Скороход 2009, с. 68).

У 1983 р. в рамках виконання програми по дослідженню літописних міст Чернігівської землі експедицією Чернігівського історичного музею під проводом В. П. Коваленка були обстежені городища Морівійська (перша літописна згадка під 1139 р., нині с. Моровськ Козелецького р-ну), Лутава (перша літописна згадка під 1155 р., що на тоді ототожнювалась із городищем біля с. Виповзів Козелецького р-ну) та Городця на Встрі (перша літописна згадка під 1098 р., нині смт Остер Козелецького р-ну) (Коваленко 1985, с. 287).

Виповзівське городище, на перший погляд, за всіма показниками ідеально підходило для локалізації літописної Лутава. Насамперед, воно розташоване всього за 800 м від південної

околиці однойменного населеного пункту і за 400 м на північний схід від с. Виповзів, тоді як на території самого сучасного с. Лутава давньоруське городище й досі не виявлено — запис О. О. Попка у згаданому вище рукописному зводі (Попко 1948—1964), вміщений на одній сторінці з описом Виповзівського комплексу, за один номер попереду останнього, слід вважати простою помилкою: в ньому згадуються одні й ті ж самі дати, прізвища, знахідки і навіть література. По-друге, воно далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни, якраз навпроти літописного «Городця на Вьстрі», що належав Мономахам і слугував ідеальним форпостом для стрімкого кидка як на Київ, так і на Чернігів. До того ж, тут і в XIX ст. знаходився важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь починалася сильно забагнена територія, що була практично безлюдною як за доби Київської Русі, так і пізніше, в часи литовські, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі й мали проходити князівські з'їзди-«снеми», що дійсно й відбувалося у 1155 та 1159 рр., а 1175 р. місто «пожгоша» разом із сусіднім Морівськом (ПСРЛ 1962, стб. 481—482).

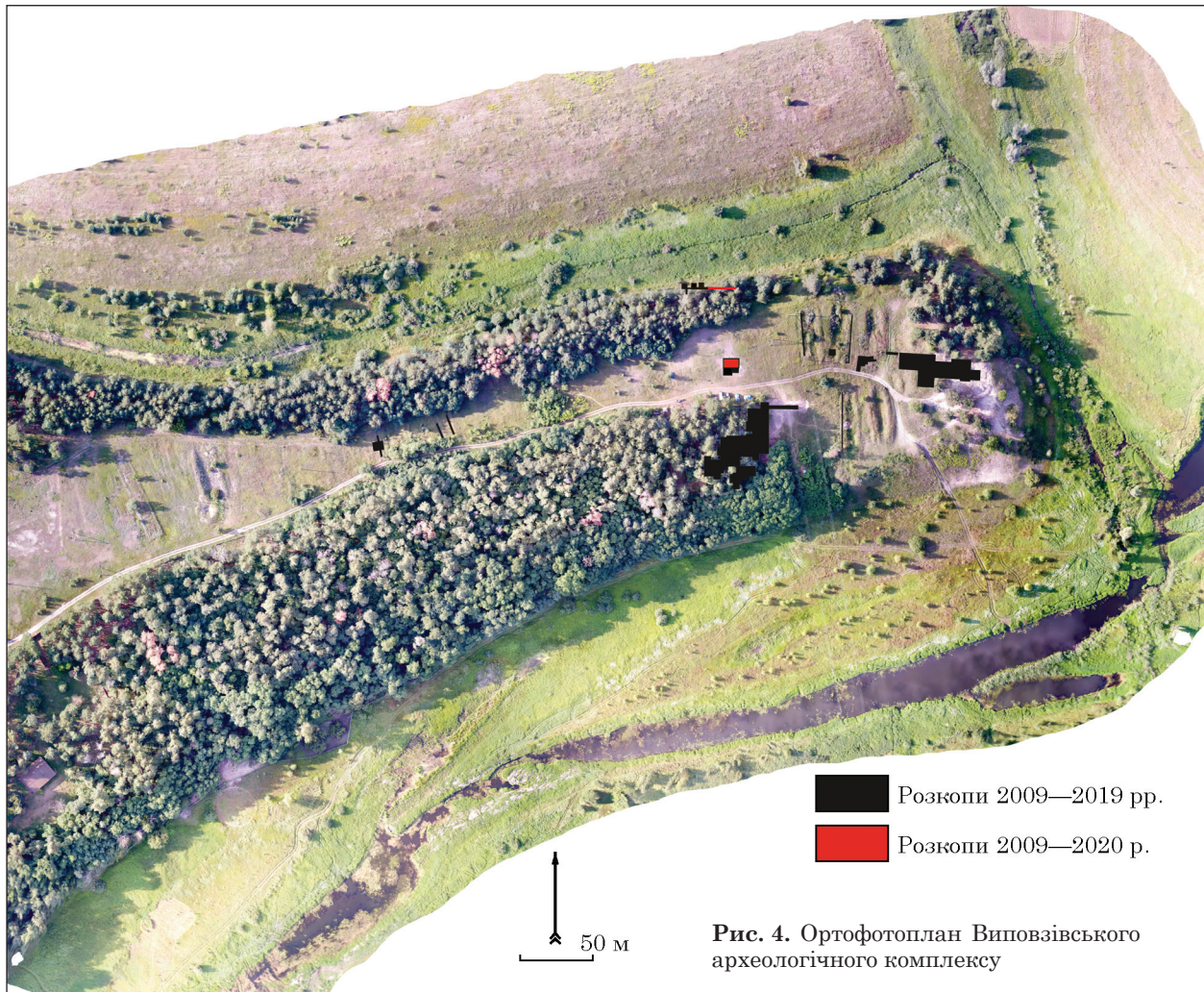
Усе це і спричинило проведення 1983 р. розвідкових досліджень на території комплексу, що займає вузький сильно видовжений мис правобережної тераси Десни, заввишки 15—20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (права притока Десни) та старицями останньої, котрий на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми розташоване на самій кінцівці мису, що на 3—4 м підвищується над рештою тераси. Воно вражає своїми мініатюрними розмірами — 75 × 95 м по зовнішньому обрізу валів і всього

30 × 40 м — власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження і цілком складається із сипучого річкового піску) і лише деінде швидше вгадуються, ніж фіксуються. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу городища. Закладений в центрі майданчика шурф 2 × 1 м виявив під товстим шаром алювію слабо насичений вугликами та дрібними кавалочками печини культурний шар 0,25—0,3 м завтовшки. На поверхні городища траплялися окремі дрібні уламки сильно окатаної кружальної кераміки та перепалені кісточки (рис. 3).

Дослідження Виповзівського городища були продовжені А. Л. Козаковим у 1989—1990 рр. Останній заклав декілька розкопів та шурфів на городищі та посаді, частково прорізав вал з напільного боку, зачистив частину південного схилу посаду та виявив невеличкий (300 × 30—100) поділ, що розміщений за руслом р. Кримки на підвищенні, розташованому вздовж підніжжя тераси. В результаті робіт було досліджено ряд нових об'єктів житлового та господарського призначення, котрі, на думку автора, датовані кінцем IX — першою половиною X ст. і всі, як і попередні, загинули в полум'ї не пізніше середини X ст. (Козаков 1997, с. 101—108).

З 2009 р. експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка тут розпочала стаціонарні роботи, котрі тривають без перерви до останніх часів (рис. 4; Скороход, Жигола 2017, с. 89).

Територію городища досліджували з 2009 по 2019, 2021 рр. розкопами, від напільного рову

давньоруського часу, які виходили на територію майданчика у східному напрямку. Сьогоднішній рельєф городища зумовлений опливними залишками давньоруських укріплень кінця IX — X ст.

Найдавнішими матеріалами, що походять з території городища є старожитності доби пізнього неоліту — бронзи. Вони є досить нечисленними і в основній своїй масі трапляються у перевідкладеному стані. На майданчику городища виявлені окремі ями та невеликі ділянки культурних шарів цих періодів, що розташовувалися під давньоруськими нашаруваннями, на рівні передматеріку.

Доба пізнього неоліту представлена керамічним матеріалом, що можна розділити на чотири групи. До першої групи належить кераміка киево-черкаської культури, що входила до складу дніпро-донецької етнокультурної спільноти. Посуд цієї культури виготовлений з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки, щільні, мають рівний випал, зовнішній бік шерохуватий, з внутрішнього боку поверхня заглажена гребінцем. Товщина стінок від 0,9 до 1,2 см. Колір — коричневий, сірий. Елементи орнаменту — гребінцевий, 4—5-зубчастий, середньо широкий, короткий, прямий штамп. Орнаментальні мотиви — горизонтальні рядки відбитків навскіс поставленого

штампу, розмежовані неширокими смугами без орнаменту. Наявні в групі фрагменти вінець прямі, зрізані з зовнішнього боку, з округленим верхом (рис. 5: 1).

До другої групи належать фрагменти посудин які виготовлені з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Колір — сірий, червоно-коричневий. Черепки щільні, товщиною від 0,6 до 0,9 см, мають гарний, рівномірний випал. З обох боків поверхня фрагментів заглажена гребінцем, а зовнішній бік ще й підлощений. Елементи орнаменту — коротка, 2—4-зубчаста, широка гребінка, та гладкий штамп. Мотиви орнаменту: горизонтальні рядки відбитків навскіс поставленого гребінця, що чергуються з горизонтальними смугами з відбитків гладкого штамп (псевдо гребінка). Між смугами помітні неширокі зони без орнаменту (рис. 5: 2). Наявний вінець походить від неглибокої миски, він прямий, має навскіс зрізаний зовнішній край, його верхня частина дещо округлена (рис. 5: 3). Кераміка цієї групи також датовано пізнім періодом неоліту та відноситься до киево-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

Третя група складається з ліпних посудин, що виготовлені з формувальної маси, яка міс-

До четвертої групи зараховано фрагменти глиняних ліпних посудин, що виготовлені з формувальної маси, яка містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки щільні, тонкостінні, товщиною від 0,4 до 0,5 см, темно-сірого та коричневого кольору. Ніяких слідів додаткової обробки поверхонь не виявлено. Елементи орнаменту — дрібні, неглибокі, наколи округлої форми. Мотиви орнаменту — горизонтальні рядки наколів, розріджені смугами без орнаменту (рис. 5: 4). Така кераміка є характерною для пізнього неоліту — енеоліту правобережжя Дніпра, але часто, хоча й в невеликій кількості трапляється в культурних шарах пізньонеолітичних пам'яток Лівобережжя, наприклад — Мньово-Ліс.

Доба бронзи представлена на городищі залишками керамічного матеріалу, що належить до трьох археологічних культур. До першої групи кераміки належать залишки ліпного посуду, виготовлених з формувальної маси з домішками дрібнозернистого піску. Мають нерівномірний випал, щільний черепок, товщина стінок від 0,5

до 1,0 см, колір коричневий або сірий. З внутрішнього боку в деяких випадках заглажені гребінкою. Елемент орнаменту — відбиток перевитої мотузки (шнуровий орнамент). Орнаментальні мотиви — подвоєні горизонтальні лінії відбитків мотузки, розмежовані неорнаментованими смугами (рис. 6: 1, 2). Подібна кераміка притаманна середньодніпровській культурі.

Наймасовіше представлена друга група керамічного ліпного посуду, які виготовлені з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки щільні, колір коричневий, темно-сірий. Товщина від 0,5 до 1,2 см. Лише на одному фрагменті з внутрішнього боку наявні розчоси гребінкою, решта — без додаткової обробки поверхні. Елементи орнаменту: переважають відбитки тонкого гладкого штампуніпрямокутної форми, інколи трапляються відбитки короткого, неширокого гребінця. Мотиви 57 орнаменту: горизонтальні рядки навскіс поставленого штампуні, що чергуються зі смугами без орнаменту (рис. 6: 4, 5). Вінця слабо відігнуті назовні, з прямою верхівкою (рис. 6: 3). Ця кераміка відноситься до сосницької культури.

До третьої групи належать фрагменти керамічних ліпних посудин. За технологічними ознаками майже ідентична кераміці сосницької культури (група 2), але на черепках відсутні сліди загладжування гребінкою, а орнамент складається з відбитків великих, неглибоких овальних ямок із заглибленням в центрі (рис. 6: 1) та відбитків палички, обмотаної шнуром (так званий, «гусеничний» орнамент). Подібна кераміка, можливо, відноситься до мар'янівської культури (Скороход та ін. 2015, с. 61—66).

Під час досліджень майданчика городища траплялися нечисленні уламки горщиків раннього залізного віку та ранньослов'янського часу. Проте об'єктів даного часу тут не виявлено.

Основними культурними нашаруваннями на городищі є культурні шари давньоруського періоду кінця IX — X ст. Саме у цей час на городищі з'являються оборонні споруди, забудовується майданчик, які з часом зазнають перебудов та реконструкцій. Час існування давньоруського городища можна розділити на декілька етапів протягом кінця IX — X ст. Важливо зазначити, що на відміну від посаду та подолу, на Виповзівському городищі відсутня забудова XII—XIII ст. Це засвідчує, що городище не використовувалося у зазначений час.

З боку посаду (західний схил) нижнє заповнення рову містить керамічний матеріал кінця IX — першої половини X ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійних шлаків. У шарах X ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка із пісковика. Середнє заповнення рову містить нечисленні матеріали XII ст., серед котрих фрагмент профільованого пряслиця, уламки тогочасної кераміки, а також стінок від амфор й остеологічні матеріали. За стратиграфічними спостереженнями, у XII ст. напільний рів не новлювався і був замулений природнім шляхом.

Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під подошвою радше вгадується, ніж фіксується, рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси й створює пандуси, що полого спускаються до заплави старого русла Десни. З напільного боку теж проходив рів, що нині практично завіяний тим же піском (ледь простежується вздовж схилу городища).

На першому етапі, котрий слід датувати кінцем IX — початком X ст., оборонні споруди представлені напільним ровом, бермою завширшки 0,7—2,2 м, залишками тіла валу, із внутрішнього боку котрого зафіксовано рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні посаду був викопаний зовнішній рів, а на схилі розміщувалася берма та тіло насипаного тоді валу. Рівчачок під частокіл був викопаний на схилі городища за 12 м від його подошви. Ширина рівчачка сягала 0,8—1 м, а глибина становила щонайменше 0,45 м. На дні зафіксовані ямки від частоколу діаметром 0,2—0,3 м.

На бермі були зафіксовані ямки діаметром 0,2 м розташовані на відстані 0,15 м одна від одної від дерев'яної конструкції встановлені із нахилом у бік площадки городища. А для укріплення ґрунту на схилі дюни була зроблена підсіпка ґрунтом, взятим із подолу — темно-сірим супісником із включенням глею товщиною до 0,2 м. Наявність печини у цьому шарі може вказувати на спробу обпалення ґрунту для кращого закріплення та запобігання сповзання зі схилів городища. Після формування валу на бермі була встановлена зовнішня дерев'яна конструкція, поставлена з нахилом у бік площадки городища. Скоріш за все, вона пов'язувалася із конструкцією частоколу, встановлено у східній частині за валом. У нижній частині валу зафіксовано родючий шар, що був знятий біля підніжжя городища — його товщина тут сягає 0,9 м, а материковий пісок потрапив до верхньої частини валу. Ширина подошви валу сягала 4 м від ямок на бермі до ямок частоколу (рис. 7). Матеріали із нижнього заповнення насипу вказує на його синхронну появу із ровом (кінець IX — початок X ст.).

У напільному рові зафіксовані сліди пожежі початку X ст., після котрої відбулася реконструкція укріплень. Залишки частоколу із внутрішнього боку валу були розібрані, а на його місце поставлено конструкції типу городень, що виходили на майданчик городища. В плані зафіксовано сліди деревин, зафіксованих із внутрішнього боку від залишків валу. Однак слід зважати на тривалу ерозію схилу валу у бік рову. Західна частина нових укріплень, скоріше за все, доходила до місця, де знаходилася верхівка розташованої на бермі дерев'яної конструкції. Орієнтація основи нових клітей зафіксована перпендикулярно до рову та схилу городища. Колоди були покладені в середньому на відстані

Рис. 7. План конструкцій оборонних споруд Виповзівського городища

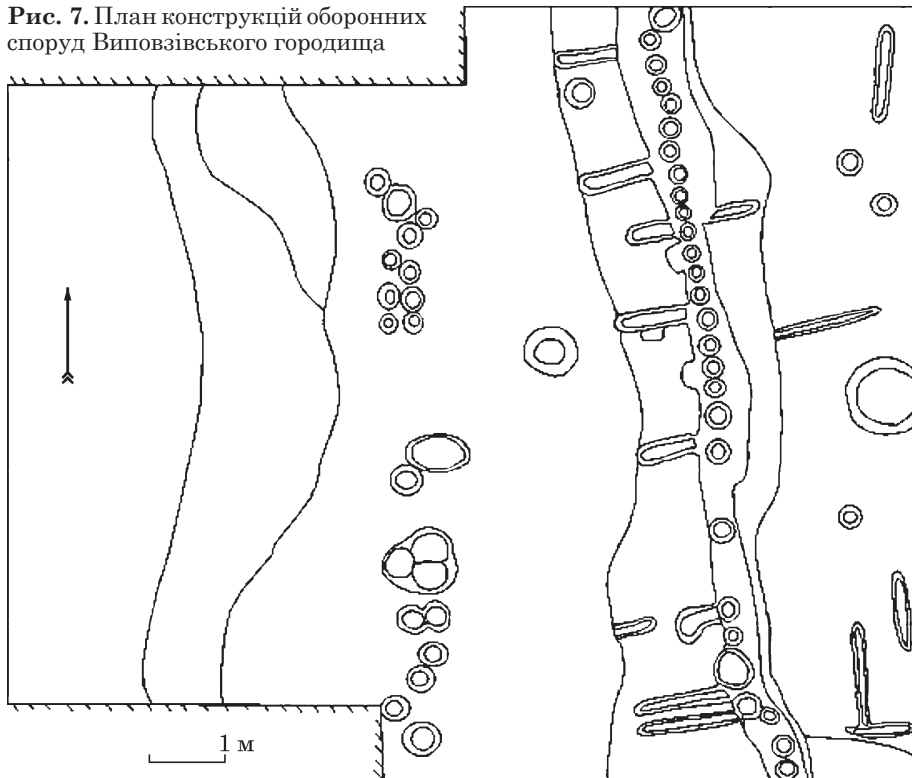
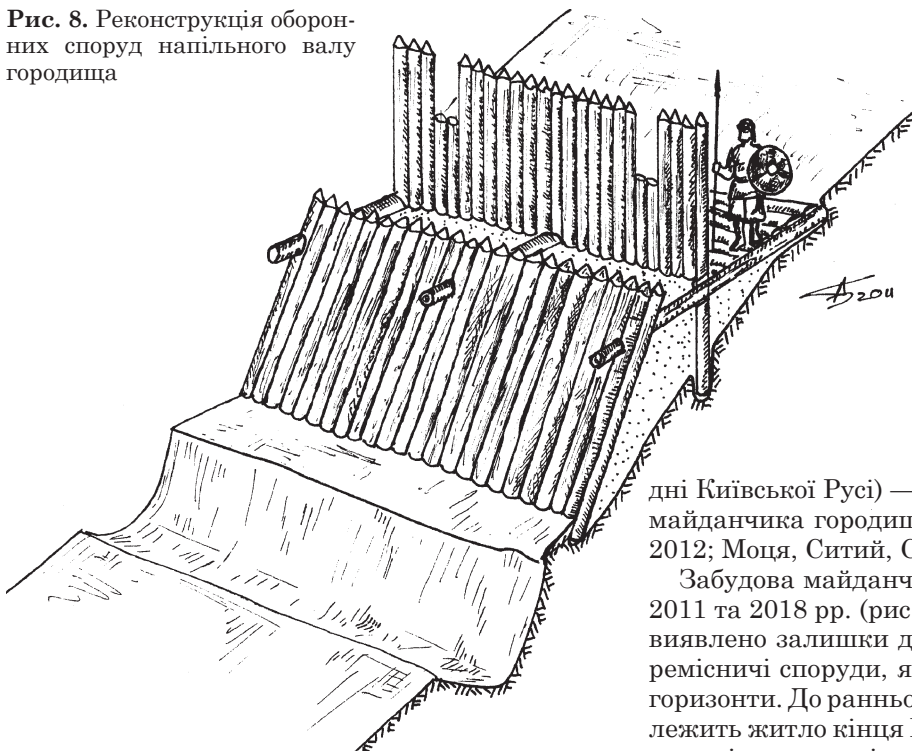

Рис. 8. Реконструкція оборонних споруд напільного валу городища

1,8 м одна від одної (окрім допоміжних — підсилюючих). Близько середини X ст. укріплення другого етапу зазнають руйнувань у ході чергової пожежі і більше не відновлюються. Залишки насипаного на схил ґрунту ще певний час утворюють по краю городища вал, із внутрішнього боку від якого зафіксовано велику кількість болотної руди та металевих шлаків.

Таким чином, на першому етапі оборонні споруди Виповзівського городища були представлені

ровом, бермою зі встановленою на ній дерев'яною конструкцією (скоріш за все пов'язаною із частоколом), між якими було засипано взятий із рову ґрунт). На другому етапі існували рів, берма зі встановленою на ній похилою дерев'яною стіною (острогом) та кліті, поставлені на основу валу попередніх часів (рис. 8).

Унікальність укріплень Виповзівського городища полягає у тому, що вони були споруджені на схилі природної дюни, розташованої в східній частині мису, котрий піднімався на 4 м над площею посаду (можна простежити заповнення і нахил основи оборонних конструкцій на стратиграфіях; рис. 9; 10). Таке вдале використання рельєфу не вимагало значної кількості ґрунту для його спорудження, чим і можна пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого сповзання конструкцій по схилу його поверхня була укріплена болотним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію — косий острог (що, до речі, досить рідко зустрічалася на пів-

дні Київської Русі) — зробили під нахилом у бік майданчика городища (Скороход, Моця, Ситий 2012; Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 28–30).

Забудова майданчика досліджена розкопками 2011 та 2018 рр. (рис. 11). З 2012 по 2014 рр. тут виявлено залишки двох жител, господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три горизонти. До ранньої забудови початку X ст. належить житло кінця IX — початку X ст., що гине в наслідок пожежі, сліди якої добре фіксувалися у стратиграфічному розрізі, глеєва підлога була устелена попелом та погорілими фрагментами посуду. Після пожежі котлован поступово замулювався і використовувався під смітник у наступному будівельному періоді.

До другого будівельного періоду належить частково досліджене житло та окремі господарські споруди, що теж гинуть у пожежі середини X ст., яка яскраво зафіксована і на території всієї пам'ятки.

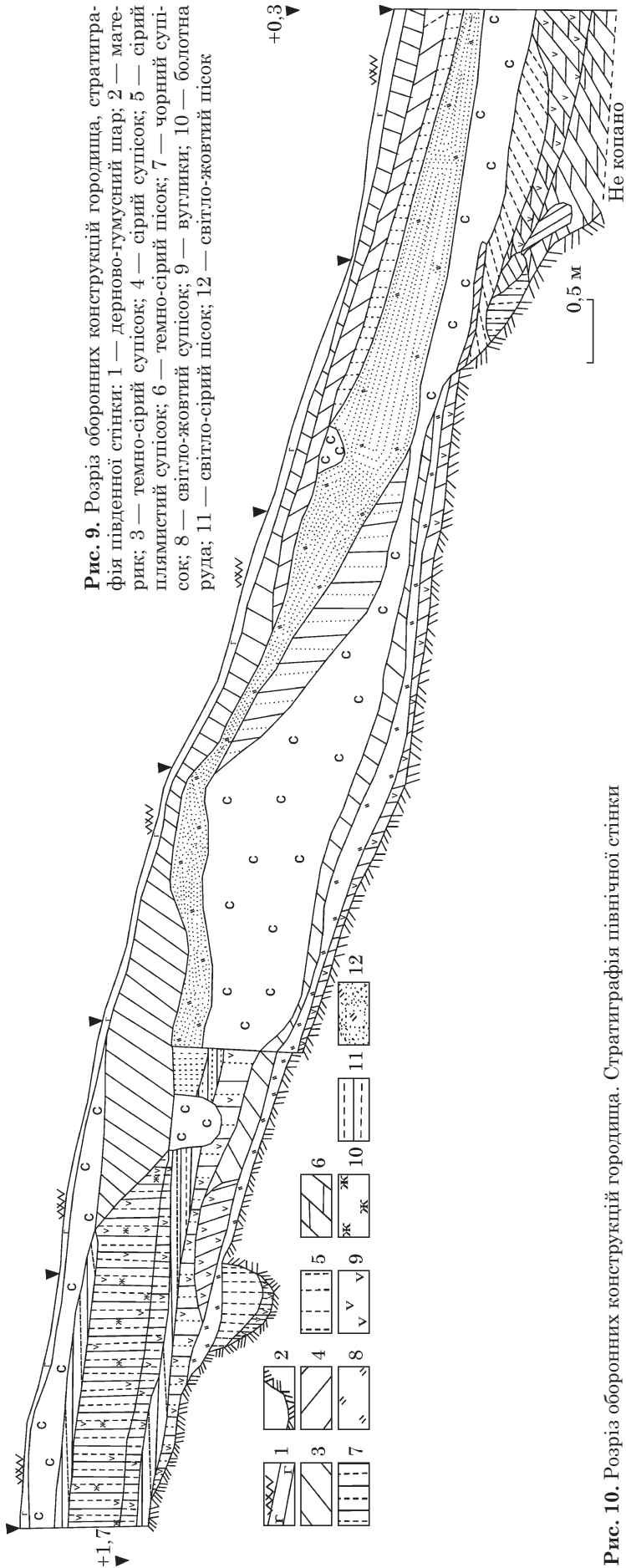

Рис. 10. Розріз оборонних конструкцій городища. Стратиграфія північної стінки

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для видобутку та переплавки заліза. Він простежується досить потужним шаром металургійних шлаків (від 0,2 до 0,4 м) та двома передгорновими ямами із залишками конструкцій від зруйнованих горнів, що стратиграфічно перекривають усі попередні горизонти. Не виключено, що після загибелі пам'ятки близько середини — на початку другої половини Х ст. на городищі продовжував функціонувати виробничий майданчик по видобутку заліза з невеликою кількістю поселенців (Скороход, Моця, Ситий 2013; Моця, Скороход, Ситий 2013, с. 185).

Роботами у 2014—2016 рр. було досліджено ще п'ять жител та низку господарських споруд Х ст. Житла (споруди 7—11) розміщувалися компактно і перекривали одна одну, що вказує на їх різночасовість і дозволяє розділити їх на окремі будівельні горизонти в межах Х ст.

Аналіз забудови Виповзівського городища слід розпочати з жител. Споруда 7 досліджена у розкопі 4 (2013 р.) та розкопі 5 (2014 р.). Котлован житла мав розміри 3,50 × 3,75 м, був орієнтований кутами за сторонами світу. Стратиграфія заповнення споруди 7 вказує на два періоди використання її котловану. На першому етапі — це було житло заглиблене в материк на 1,1 м, у східному куті котловану досліджено рештки глинобитної печі, що була сформована із сірого болотяного глею. Піч погано збереглася, оскільки була пошкоджена завалом масивних конкрецій болотяної руди (лімоніту), складеною у котловані у другій половині Х ст. (Моця, Скороход, Ситий 2013; Скороход, Моця, Ситий 2013).

Піч була повернута челюстями на південний захід, паралельно південно-східній стінці котловану. Її розміри становили 1,70 × 1,85 м. Навколо неї розчищено кілька стовпових ямок від ко-

роба, діаметром до 0,25 м та глибиною до 0,28 м. Стінки зводу були сформовані з болотяного глею, мали ширину 0,20—0,45 м, збереглися на висоту до 0,15 м вище рівня долівки котловану. Під піччю була влаштована невелика (діаметр 0,65 м) та неглибока (0,10 м) яма, що перед зведенням печі була випалена: зберігся горілий шар товщиною до 0,03—0,05 м. Поверх останнього лежав шар пропеченого глею з печиною, товщиною до 0,08 м, в свою чергу, перекритий черенем у вигляді пропеченого глею. Діаметр черені до 0,70 м, товщина до 0,07 м. Навколо черені й під стінками на рівні дна котловану фіксувалися невеликі (діаметр 0,03—0,05 м) ямки від каркасу печі, глибиною до 0,07 м. Вдалося простежити 13 ямок, що утворюють півколо діаметром не менше 0,6 м.

По долівці котловану зафіксовано шар вугликів та лінзу попелу, що вказує на пожежу, яка знищила будівлю. У нижньому шарі заповнення споруди 7 виявлена незначна кількість артефактів: залізний рибальський гачок, пряслице із пірофілітового сланцю, залізний стрижень. Кераміка з нижньої частини котловану датована першою половиною Х ст.

З часом у напівзаплилому котловані споруди була збудована нова споруда, де зберігалися запаси болотної руди для горнів, що функціонували на городищі у другій половині Х ст. На другому етапі замулений котлован був підчищений до глибини 0,6—0,8 м від рівня материка, що і спричинило руйнацію печі раннього житла. Із заповнення споруди походять знахідки: два оселки з пісковика, оселок із сірого сланцю, пряслице із пірофілітового сланцю, три кістяні бабки для гри, дві кістяні проколки, залізний ніж, залізне долото, скоба, п'ять уламків кременю та залізні предмети невизначеного характеру. У заповненні споруди вздовж північно-східної та південно-східної стінок котловану на глибині 0,6—0,8 м були виявлені запаси болотної руди загальною вагою 200 кг. Керамічний матеріал з верхньої частини котловану споруди 7 датовано початком — другою половиною Х ст. (рис. 12).

Таким чином, в котловані споруди 7 досліджено дві будівлі: на першому етапі — до середини Х ст. — існувало житло, що загинуло в пожежі; на другому етапі у напівзамитому котловані було викопано господарську споруду для зберігання болотної руди. Зазначимо, що у другій половині Х ст. територія городища використовувалася в якості виробничого залізоробного майданчика.

Наступне житло (споруда 8) досліджене в розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Котлован був орієнтований кутами за сторонами світу, мав підквадратну форму, розміри

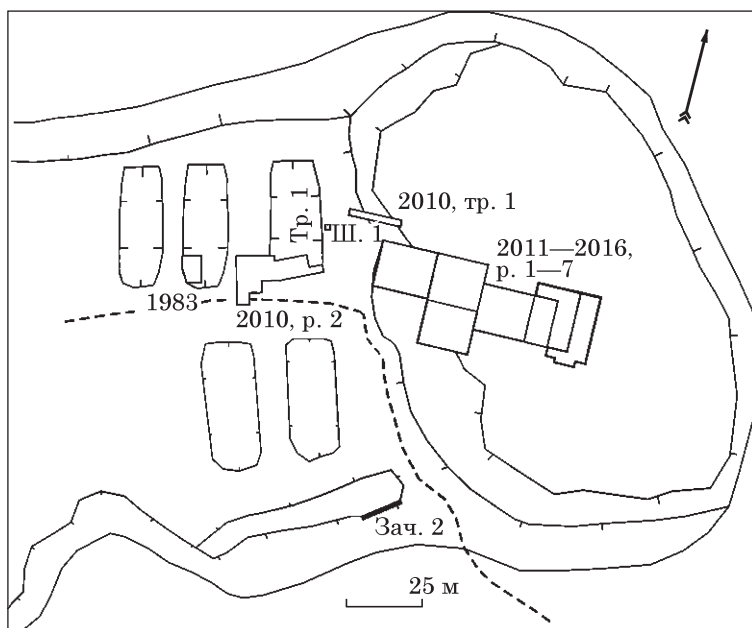

Рис. 11. План розкопів на городищі

4,60 × 4,86 м на рівні фіксації плями і зменшувався до низу до 3,6 × 4,2 м.

У східному куті житла знаходилася глеева піч розмірами 1,2 × 1,3 м, висотою 0,7 м, повернута челюстями вздовж південно-східної стінки. Піч мала черинь овалоподібної форми, розмірами 0,60 × 0,75 м та товщиною до 0,03 м. З трьох боків черинь переходив у стінки та склепіння печі. Стінки печі зведені з сірого глею та пропечені з внутрішнього боку на товщину 1,0—3,0 см. Під задньою стінкою черині, у місці його переходу у стінку, виявлено два вмуровані камені. Склепіння печі над черенем містило отвір розмірами 0,43 × 0,40 м (імовірно за все, ділянка склепіння печі впала донизу).

Згідно розрізам, піч була перебудована зі збереженням частини більш ранньої печі (знаходилася у південній та східній її частинах). Від нижньої печі частково зберігся черинь та фрагмент склепіння на висоту до 0,15 м, а також стінки із сірого глею, що оточували пропечені ділянки на товщину до 0,3 м. З печі походять нечисленні уламки горщиків Х ст. та один фрагмент стінки ліпної посудини.

Сліди двох печей свідчать про два етапи функціонування споруди 8. Вірогідно, на другому етапі споруда мала вхід з північно-східного боку. Ширина коридору, що похило спускався до котловану, становила 1,8 м, довжина — 1,9 м, з наближенням до стінки споруди глибина збільшувалася з 0,4 м (від рівня материка) до 0,9 м. Коридор розташовувався приблизно посередині довжини північно-східної стінки споруди.

З верхньої частини заповнення котловану походять: фрагмент шиферного оселка, два фрагменти оселка зі сланцю, два оброблені кремені, два фрагменти керамічних пряслиць, амфорна пробка, залізний ніж, фрагмент залізної пластини із заклепками, фрагмент залізного стрижня, три кістяні астрагали, скроневе кільце «волинського» типу з білого металу (Новикова 1990; Рябцева, Тольков 2010). Керамічний набір представлений фрагментами посудин Х ст. та уламками ліпного посуду більш раннього часу.

У нижній частині котловану споруди 8 знайдені: кременевий відщеп, фрагмент оселка зі сланцю, три пірофілітові пряслиця, кістяний астрагал із просвердленим отвором, оброблена кістка, залізний фрагмент ножа, бронзовий бубонець з хрестоподібним прорізом, уламок прикраси з мідного

сплаву, три скляні намистини, а також фрагменти кружальних посудин середини Х ст. (рис. 11).

Таким чином, житло (споруда 8) функціонувало всередині Х ст. та у другій половині — наприкінці Х ст.

Житло (споруда 9) досліджено у розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Його північна

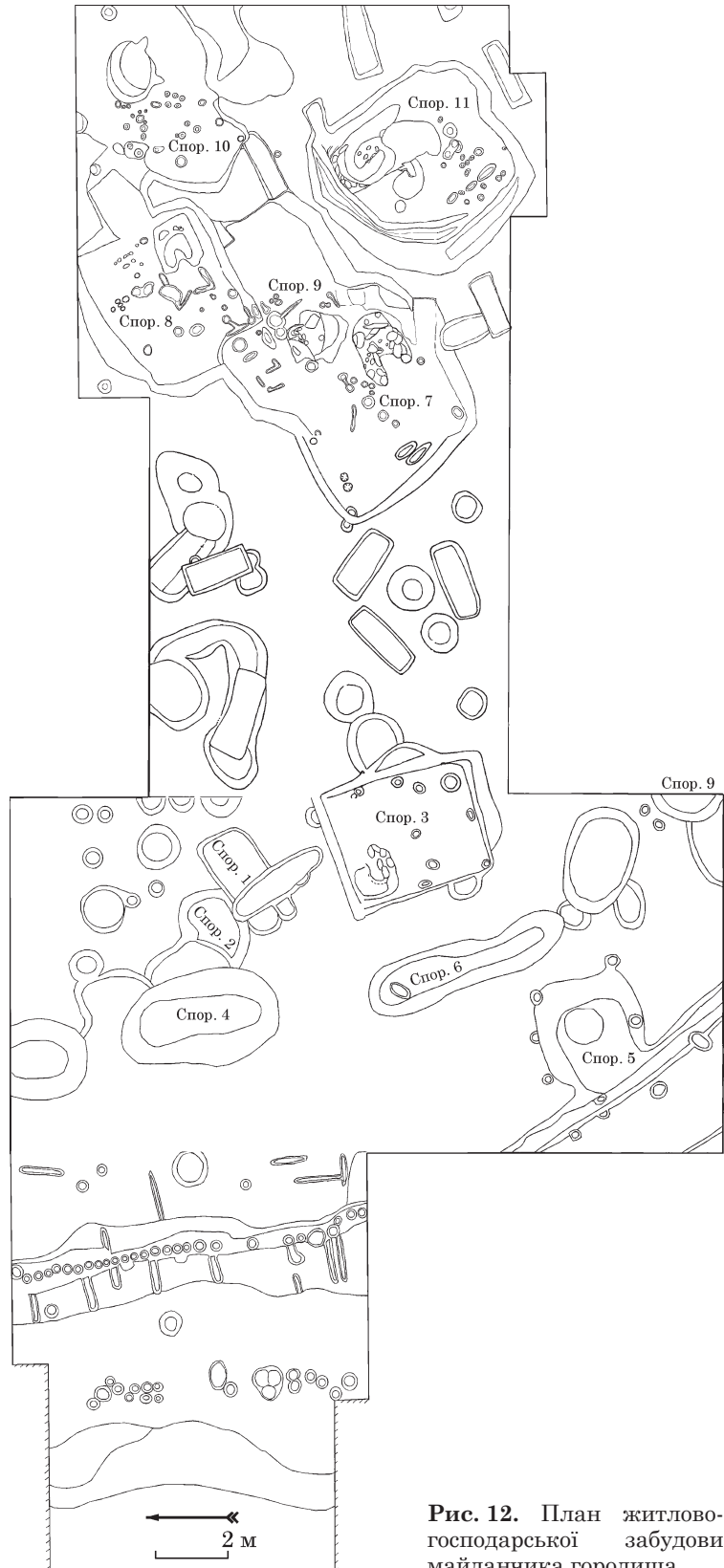

Рис. 12. План житлово-господарської забудови майданчика городища

частина прорізана котлованом споруди 8, а західна прорізана котлованом споруди 7. Заповнення споруди зафіксовано у стратиграфії східної стінки розкопу у вигляді численних шарів, перекритих культурним шаром, що просів до верхньої частини котловану. Глибина котловану споруди 9 становить 1,30—1,45 м від верхньої межі давнього культурного шару.

Як вже зазначалося, котлован з двох боків прорізаний пізнішими об'єктами. Житло по дну котловану мало розміри 3,9 × 4,3 м. Від конструкції облаштування стін на рівні підлоги збереглися канавки, що маркують внутрішній простір будівлі. Котлован споруди орієнтований кутами за сторонами світу, за віссю схід—захід з відхиленням на 30° на південь.

У південному куті виявлена зруйнована глеева піч, що збереглася на висоту до 0,4 м та мала діаметр 1,9 м. Вона пошкоджена котлованом споруди 7, тому представлена частиною глеевої стінки товщиною до 0,15 м, обмеженої з внутрішнього боку ділянкою прокаленого глею на товщину до 0,03 м. Ймовірно, піч була повернута челюстями на північний схід. Від каркасу печі зафіксовані дрібні ямки (діаметр 0,03—0,05 м, глибина до 0,1 м). Навколо печі існував каркас, від якого простежено кілька стовпових ямок, діаметром 0,2—0,4 м, глибиною до 0,3 м, та канавка вздовж південно-східної стінки. З печі походять один фрагмент стінки ліпної посудини, три фрагменти стінок та один фрагмент денця кружальних посудин Х ст. та незначна кількість остеологічних залишків.

У дні споруди фіксувався ряд ям та канавок від конструкції та інтер'єру споруди, діаметром 0,1—0,5 м та глибиною до 0,35 м. У заповненні споруди 9 були знайдені: фрагмент оселка із сланцю, скляна намистина та керамічний матеріал Х ст. з домішкою ліпного посуду попередніх епох.

За стратиграфічними спостереженнями, споруда 9 передувала спорудам 7 та 8 і може бути датована першою чвертю Х ст.

Житло (споруда 10) досліджено у розкопі 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.). Із заходу споруда 10 прорізана житлом 8, а з півдня межувала з господарською ямою 33. Північний край споруди знаходився на місці ерозії дюни, що вкриває майданчик городища.

Котлован житла мав прямокутну форму розмірами 4,0 × 5,0 м, орієнтований довгою віссю за лінією південний захід — північний схід. В материковому дні споруди зафіксовано систему стовпових ямок діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,3 м від рівня долівки споруди. Приблизно по центру споруди зафіксовано округле скупчення глею розмірами 1,3 × 1,7 м та завтовшки до 0,4 м, що являло собою зруйновану чи недобудовану піч. Під південно-західною частиною скупчення розміщувалася система дрібних ямок та канавок, які притаманні конструктивним особливостям печам Виповзівського городища та посаду.

З котловану споруди 10 походять: оброблений кремій, залізний цвях, скляна пронизка, кіс-

тяна проколка, два фрагменти залізних ножів, фрагменти ліпних посудин та уламки кружальної кераміки Х ст.

Житло (споруда 11) досліджена розкопом 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.). Споруда мала близьку до квадрата форму, орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри житла становлять 2,8 × 3,4 м.

У північному куті споруди зафіксовано глееву піч розмірами 1,5 × 1,5 м, влаштовану черенем на південь (вздовж східної стіни котловану). Склепіння обвалене, черинь заповнена глеем, фрагментами обпаленого глею (печини), а також подекуди значними за розмірами фрагментами кружальної кераміки. Збережена висота печі (склепіння) — 0,6 м. В нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі в глей вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печини та кружальної кераміки. З печі походять фрагменти посудин середини Х ст. Під піччю зафіксовано пляму сірого та помаранчевого обпеченого глею — залишки більш ранньої печі, від якої залишилися нижня частина щелеп та задньої стінки череня.

Вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану споруди простежена канавка, шириною до 0,2 м, глибиною до 0,2 м, від конструкції стін.

У нижній частині споруди знайдені: шість фрагментів скляного бісеру, залізне вістря стріли, фрагмент оселка зі сланцю, два пряслиця із пірофілітового сланцю, кістяна проколка, кістяний коchedик із зооморфним закінченням і отвором, уламки посудин середини — другої половини Х ст.

Споруда 11 була зведена близько середини Х ст. і функціонувала як житло, до якого, ймовірно, відносяться залишки нижньої печі. Над материком зафіксовано горілий прошарок, який свідчить про загибель житла. Пізніше — у другій половині Х ст. — котлован споруди використано повторно — над дном було залишено заповнення першого етапу потужністю 0,3 м, на ньому зроблено підсіпку нової підлоги материковим піском (де також зафіксовано пляму обпеченого глею потужністю до 2,0 см). У південно-західній частині котловану помітно незначне розширення стін під час відновлення житла. Під цією самою стінкою над материковим дном знайдено керамічний матеріал, який може датувати час загибелі раніше зведеного житла. Ймовірно, що верхня віціліла піч функціонувала під час другого етапу використання котловану. Окрім того, на рівні підлоги пізнішого житла та у його нижньому заповненні виявлено значну кількість запасів болотної руди (близько 200 кг), тобто, можливо, що пізніше споруда повторно використовувалася у якості господарської будівлі для зберігання руди.

З більш пізнього заповнення споруди походять: п'ять скляних пронизок, один бісер, скляна намистина, два фрагменти залізної скоби, дві кістяні проколки, два відщепи кременю, пірофілітове пряслице, фрагмент оселка з пісковіку та фрагменти посудин другої половини Х ст. (Скороход та ін. 2015, с. 288—291).

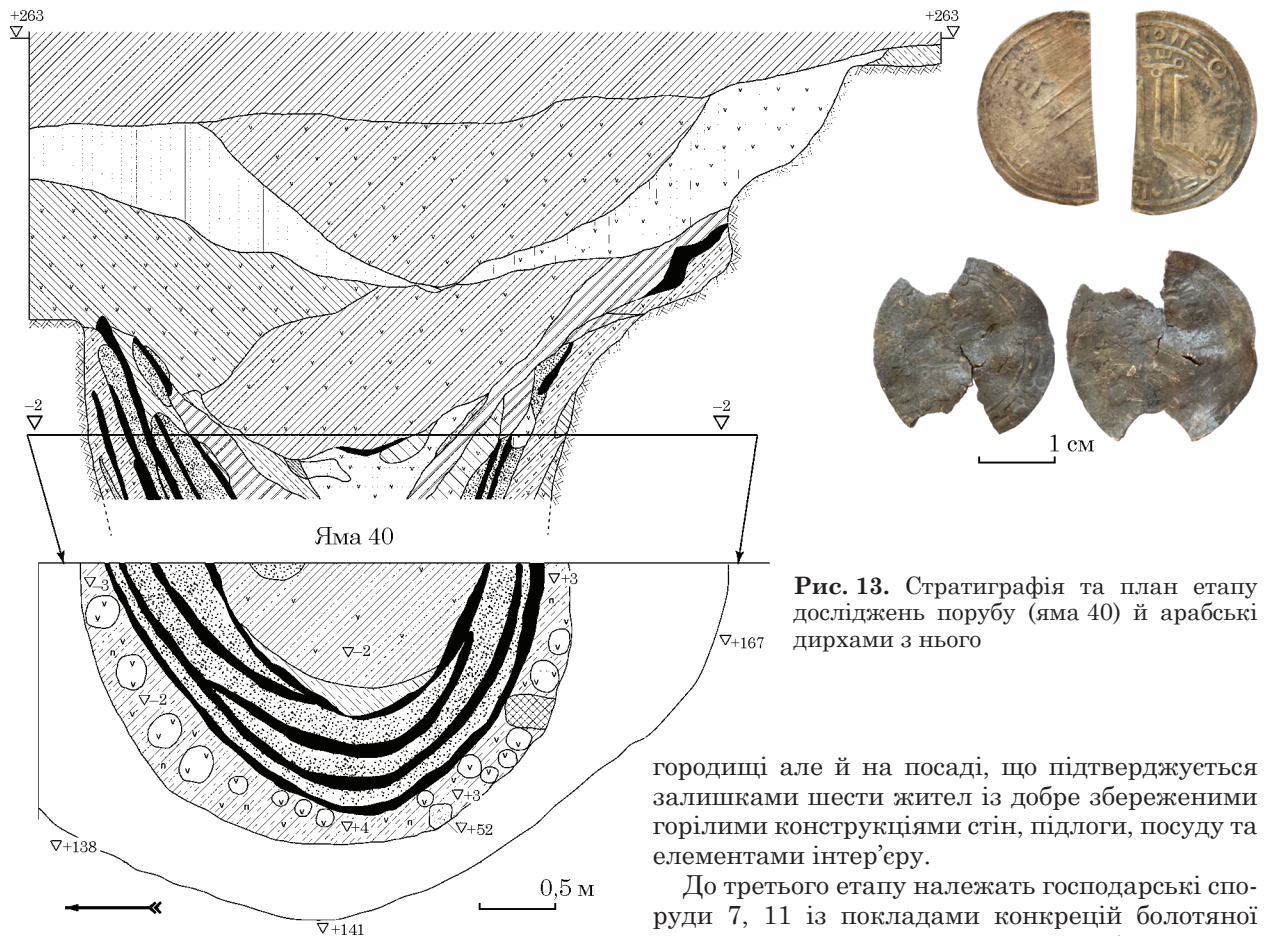

Рис. 13. Стратиграфія та план етапу досліджень порубу (яма 40) й арабські дирхами з нього

Слід зазначити, що суттєвих відмінностей в морфології кругових посудин, знайдених у різних шарах заповнення споруди, немає, що вказує на нетривалий час запустіння старого котловану.

Крім того на площі розкопу виявлена серія господарських ям від залишків невеликих будівель та смітників, що належали до різних періодів забудови майданчика городища.

В культурному шарі городища виявлено значну кількість знахідок пов'язаних з побутом та ремеслом його мешканців.

Розглянуті житла можна розділити на будівельні горизонти, оскільки їх розміщення є досить компактним, вони перекривають один одне, перебудовуються на тих же місцях, що вказує на їх різночасовість.

До ранньої забудови початку X ст. належать два житла (споруди 9 і 10 та яма 40), які у свою чергу були прорізані ще двома житлами (спорудами 7 та 8). У житлових спорудах раннього періоду присутні сліди пожежі, синхронні слідам пожежі оборонних укріплень городища. Важливо зазначити, що споруда 7 мала теж два періоди існування: перший — у якості житла середини X ст., другий — господарська будівля для зберігання запасів болотяної руди. Така сама ситуація і у споруди 11, що на першому етапі існувала у якості житлової будівлі, а на другому у якості будівлі для зберігання болотяної руди. Другий етап забудови (споруди 7, 8, 11) теж закінчується локальною пожежею не тільки на

городищі але й на посаді, що підтверджується залишками шести жител із добре збереженими горілими конструкціями стін, підлоги, посуду та елементами інтер'єру.

До третього етапу належать господарські споруди 7, 11 із покладами конкрецій болотяної руди, для подальшої виплавки заліза у металургійних горнах, що були виявлені у 2011 р. у західній частині майданчика городища. Ці споруди та шари металургійних шлаків, перекривають прошарки другої пожежі на городищі, що дає підстави говорити про існування тут виробничого майданчику у другій половині X ст. після локальної пожежі (Скороход, Жигола 2017).

Унікальною спорудою давньоруського часу на Виповзівському городищі є поруб, досліджений у 2017, 2018 та 2021 рр., як яма 40. Споруда мала діаметр біля 7 м і заглиблена в материк на 4—4,5 м. Діаметр споруди у нижній частині складав 1,5—1,7 м.

Аналіз стратиграфії та планіграфії споруди вказують на існування декількох ярусів (щонайменше двох), які мають свої конструктивні особливості та рівень залягання. Зокрема, у верхній частині об'єкт, імовірно, мав п'яти- або шестикутну форму. На це вказують, зокрема, дані планіграфії та факт фіксації п'ять стовпових ям у різних частинах об'єкту. Зауважимо, що на різних рівнях місце розташування стовпів змінювалось: так, на першому рівні вони знаходились у південно-західному, південно-східному, північно-західному, північно-східному кутах, а також у південній частині споруди; на нижньому рівні стовпів було вже чотири і знаходились вони біля північної, південної, східної та західної стінок. На жаль, під час розкопок вдалось розчистити залишки лише одного стовпа: діаметром 0,25—0,3 м, висотою близько 0,7—0,83 см. (рис. 13, 14).

Рис. 14. Етапи досліджень порубу (яма 40)

Вищезгадані стовпи, вірогідно, були опорами, що утримували між'ярусне (?) перекриття, що залишились у вигляді дерев'яних колод діаметром близько 0,15 м, покладених за лінією схід—захід. Стінки ж споруди, імовірно обшивались дерев'яними дошками. Їхні залишки фіксувались у нижній частині споруди. Підлога споруди була безсистемно завалена горілими дошками. Через сипучість стінок споруди, та значну глибину, дно ями 40 вдалося дослідити лише фрагментарно. Серед горілих конструкцій було виявлено два срібних арабських дирхама кінця IX — середини X ст. Один з дирхамів 1/2 монети — наслідування раннім Аббасидам 890-ті — початок 900-х рр., другий — Саманіди, Наср ібн Ахмад 925—940 рр. (рис. 13).

У 2020 р. було проведено радіовуглецевий аналіз трьох фрагментів деревини з ями 40 (2018 р.), що у свою чергу дав досить розбіжні результати. За результатами аналізу C^{14} горілі конструкції порубу можна датувати у межах другої половини IX — X ст. (рис. 15).

Наявність двоярусної заглибленої частини башти може засвідчувати багатофункціональність споруди, що могла використовуватися для зберігання припасів та товарів. Враховуючи направленість пам'ятки на військово-торгівельні відносини, не виключено, що такого розміру споруду використовували як тимчасову в'язницю.

Пізнє середньовіччя та ранньомодерний час практично не знайшли відображення у горизонтах комплексу. Однак Виповзів постійно фігурує у писемних джерелах післямонгольської доби, починаючи з кінця XIII ст. Донедавна єдиним археологічним натяком на те, що життя на поселенні тривало і в післямонгольську епоху, були результати розкопок В. Л. Беренштама на північному схилі городища у липні 1889 р. Він виявив поховання, здійснене за християнською обрядовістю. Чоловічий кістяк лежав у дерев'яній труні, орієнтований головою на південний захід, а між кістками рук, складених на животі, було знайдено, вже згаданий, шеляг Густава Адольфа.

фа II (1611—1632 рр.). Ще одне поховання, яке оголилося у стратиграфії шурфу, дослідник не став розчищати, виходячи з неактуальності робіт на християнському пізньосередньовічному кладовищі. Опосередковано на користь існування на цьому місці християнського цвинтаря свідчила і місцева легенда, згідно з якою на пагорбі давньоруського городища існувала церква, що до наших днів не збереглася.

Загалом, з 2010 по 2017 рр. на майданчику городища виявлено 15 поховань XVII—XVIII ст., що належали до одного цвинтаря. Це, у свою чергу, дає підстави припускати існування на Виповзівському городищі християнського храму, до якого і було прив'язане виявлене кладовище (рис. 16). У XVIII — на початку XX ст. у Виповзові існувала лише одна церква — Воздвиженська. В «Алфавитном списке церквей Черниговской епархии» 1908 р. вона фігурує як дерев'яна, збудована невідомо ким і коли. У середині XIX ст. у церкві зберігалося Євангеліє, придбане спеціально для неї Онофрієм Коломійцем 1711 р. Інших храмів доби Гетьманщини у Виповзові джерела не згадують. Тож локалізація церкви Воздвиження Хреста Господня на майданчику давньоруського городища на північно-східній околиці сучасного села є цілком аргументованою (Скороход, Гейда, Терещенко 2014).

Таким чином, городище Виповзівського археологічного комплексу, що досить вигідно розташоване у заплаві р. Десни, має багатовікову історію, що залишилася у вигляді матеріальних решток у культурних нашаруваннях пам'ятки. Починаючи з доби неоліту життя на городищі існувало із незначними перервами. Найбільшого розквіту городище набуло за давньоруського періоду. Починаючи з кінця IX ст. тут зводяться дерев'яні укріплення та облаштовується центральна частина військового торгово-ремісничого поселення, що відігравало центральну роль у процесах розповсюдження давньоруської культури у глиб Північного Лівобережжя.

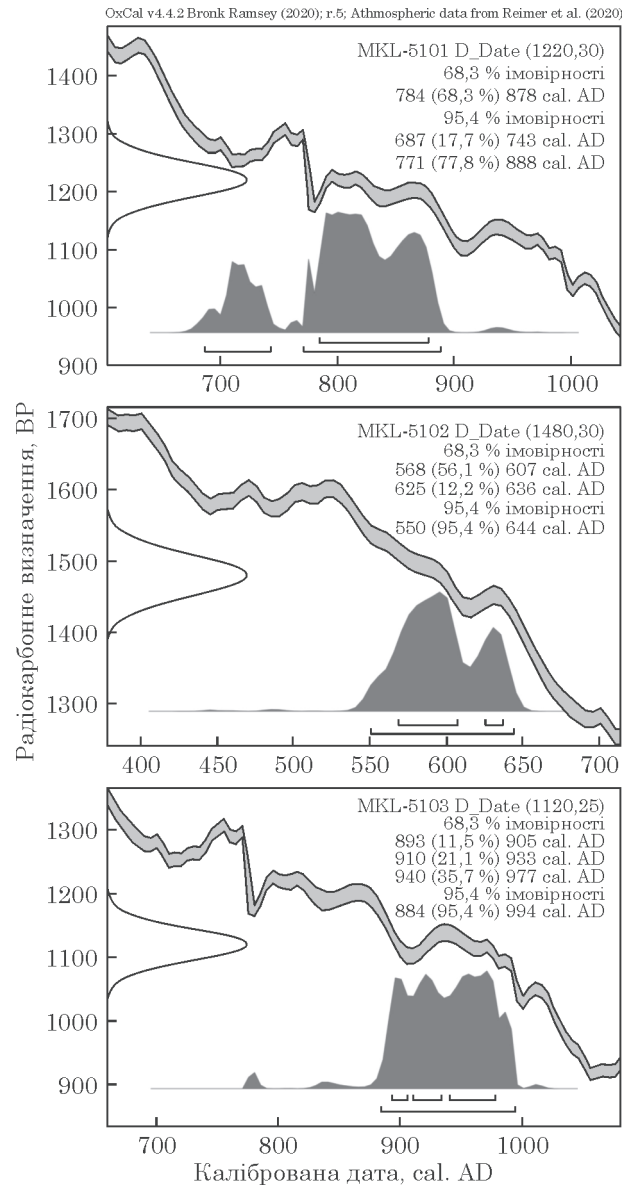

Рис. 15. Графіки датування зразків горілих конструкцій на C^{14} з порубу (яма 40)

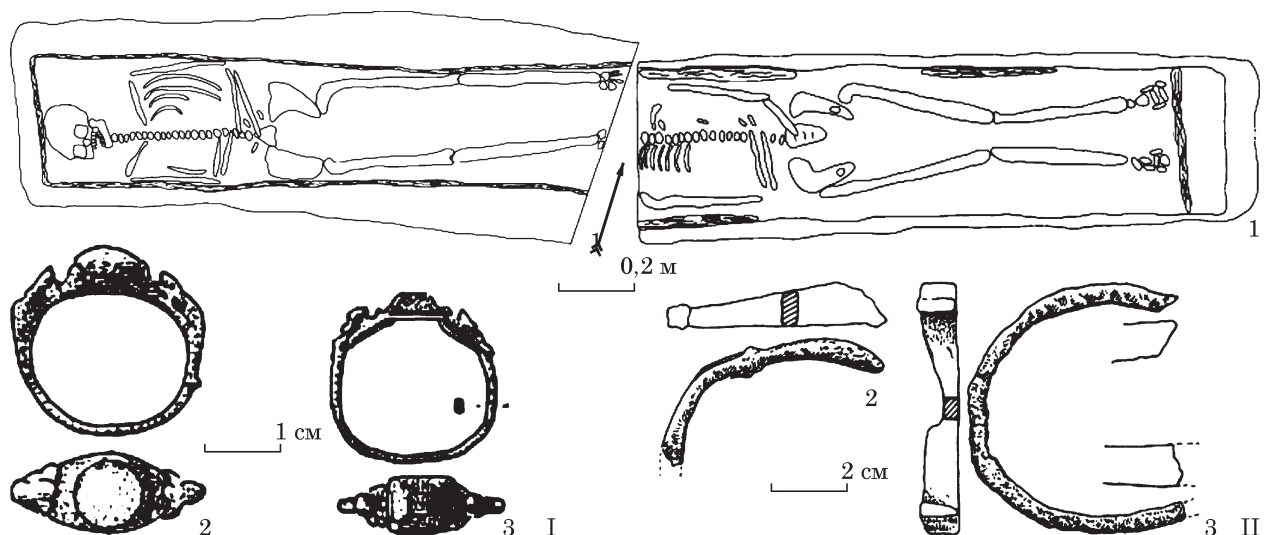

Рис. 16. Поховання XVII—XVIII ст. з Виповзівського городища: I — поховання 12; II — поховання 8

ЛІТЕРАТУРА

Беренштам, В. Л. 1889. *Отчёт о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ.* НА ИИМК РАН. Рукописный архив, ф. 1, оп. 1889, д. 48.

Брайчевський, М. Ю. 1959. *Римська монета на території України.* Київ: АН УРСР.

Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Моця, О. П., Петраускас, А. В., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2014. Літописний «Шлях Мономаха»: археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 61-72.

Коваленко, В. П. 1985. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье. *Археологические открытия 1983 г.*, с. 287-288.

Коваленко, В. П., Скороход, В. М. 2009. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*, 73, с. 66-82.

Козаков, А. Л. 1997. Де відбувалися князівські «снєми» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави). В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький зїзди князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю зїзду князів Київської Русі у Любечі.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 101-108.

Корноухов, Е. (ред.). 1915. *Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея.* Чернигов: Губернское земство.

Кропоткин, В. В. 1951. Клады римских монет в Восточной Европе. *Вестник древней истории*, 4, с. 241-281.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Ляпушкин, И. И. 1946. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв. *Краткие сообщения ИИМК*, XII, с. 117-121.

Моця, О. П., Ситий, Ю. В., Скороход, В. М. 2014. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009—2013 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ: Стародавній Світ, с. 26-78.

Моця, О. П., Скороход, В. М., Ситий, Ю. М. 2013. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* Брянск: РИО БГУ им. академика И. Г. Петровского, с. 185-186.

Новикова, Е. Ю. 1990. О серьгах «екимауцкого типа». В: Студзицкая, С. В. (ред.). *Проблемы археологии Евразии. К 100-летию со дня рождения А. Я. Брюсова.* Труды ГИМ, 74. Москва: ГИМ, с. 107-116.

Попко, А. А. 1948—1964. *Памятники зарубинецкой культуры Нижнего Подесенья. Материалы к археологической карте.* Рукопись.

Поучение... 1969. Поучение Владимира Мономаха. В: Дмитриева, Л. А., Лихачев, Д. С. (ред.). *Изборник (сборник произведений литературы древней Руси).* Москва: Художественная литература, с. 160-165.

ПСРЛ 1962. *Полное собрание русских летописей.* П: Ипатьевская летопись. Москва: Восточная литература.

Рябцева, С. С., Тольков, Н. П. 2010. Алчедарский клад и центры ювелирного ремесла Восточной Европы конца IX — начала XI вв. *Stratum plus*, 5, с. 285-300.

Скороход, В. М., Гейда, О. С., Терещенко, О. В. 2014. Християнські поховання на городищі Виповзівського археологічного комплексу (до питання про локалізацію церкви Воздвиження Хреста Господня). В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* Брянск: РИО БГУ им. академика И. Г. Петровского, с. 205-207.

Скороход, В. М., Жигола, В. С. 2017. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*, 1, с. 88-98.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2012. Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 514-515.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2013. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 393.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М., Жигола, В. С. 2015. Дослідження Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 288-291.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М., Жигола, В. С., Шумей, О. М. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу у 2014 р. біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області.* І: Дослідження на городищі. Додаток 4. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015.

REFERENCES

Berenshtam, V. L. 1889. *Otchet o raskopkakh v Osterskom uезде Chernigovskoi gub.* NA IIMK RAN. Rukopisnyi arkhiv, f. 1, op. 1889, d. 48.

Braichevskiy, M. Yu. 1959. *Rymaska moneta na terytorii Ukrainy.* Kyiv: AN URSS.

Kazakov, A. L., Kovalenko, V. P., Motsia, O. P., Petrauskas, A. V., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M. 2014. Litopysnyi «Shliakh Monomakh»: arkheolohichni realii. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-72.

Kovalenko, V. P. 1985. Issledovaniia letopisnykh gorodov v Nizhnem Podesene. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 g.*, s. 287-288.

Kovalenko, V. P., Skorokhod, V. M. 2009. Polietnichnyi druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podesenni kintsia IX — pochatku X st. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 73, s. 66-82.

Kozakov, A. L. 1997. De vidbuvalysia kniazivski «snemy» 1155 ta 1159 rr. (istoryko-arkheolohichni aspekt lokalizatsii litopysnoi Lutavy). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Liubetskyi zizdy kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii, prysviachenoi 900-littiu z'zdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 101-108.

Kornoukhov, E. (ed.). 1915. *Chernigovskii soedinennyi istoricheskii muzei gorodskoi i uchenoi arkhivnoi komissii v pamiat 1000-letiia letopisnogo sushchestvovaniia g. Chernigova: Katalog muzeia.* Chernigov: Gubernskoe zemstvo.

Kropotkin, V. V. 1951. Klady rimskikh monet v Vostochnoi Evrope. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 241-281.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnogo rozvidzagonu Instytutu arkheolohii AN URSS za 1971 r.* NA IA NAH Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1946. Materialy k izucheniiu iugo-vostochnykh granits vostochnykh slavian VIII—X vv. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XII, s. 117-121.

Motsia, O. P., Sytyi, Yu. V., Skorokhod, V. M. 2014. Vypovzivskiy arkheolohichniy kompleks u svitli novykh

doslidzen 2009—2013 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iaty A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnyi Svit, s. 26-78.

Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Sytyi, Yu. M. 2013. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. In: Shinakov, E. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.* Briansk: RIO BGU im. akademika I. G. Petrovskogo, s. 185-186.

Novikova, E. Iu. 1990. O sergakh «ekimautskogo tipa». In: Studzitskaia, S. V. (ed.). *Problemy arkheologii Evrazii. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. IA. Briusova. Trudy GIM*, 74. Moskva: GIM, s. 107-116.

Popko, A. A. 1948—1964. *Pamiatniki zarubnitskoi kultury Nizhnego Podessenia. Materialy k arkheologicheskoi karte*. Rukopis.

Pouchenie... 1969. Pouchenie Vladimira Monomakha. In: Dmitrieva, L. A., Likhachev, D. S. (ed.). *Izbornik (sbornik proizvedenii literatury drevnei Rusi)*. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, s. 160-165.

PSRL 1962. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatievskaya letopis. Moskva: Vostochnaia literatura.

Riabtseva, S. S., Tolkov, N. P. 2010. Alchedarskii klad i tsentry iuvelirnogo remesla Vostochnoi Evropy kontsa IX — nachala XI vv. *Stratum plus*, 5, s. 285-300.

Skorokhod, V. M., Heida, O. S., Tereshchenko, O. V. 2014. Khrystyianski pokhovannia na horodyshchi Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu (do pytannia pro lokalizatsiiu tserkvy Vozdvizhennia Khresta Hospodnia). In: Shinakov, E. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2013 g.* Briansk: RIO BGU im. akademika I. G. Petrovskogo, s. 205-207.

Skorokhod, V. M., Zhyhola, V. S. 2017. Davnoruska zabudova Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 1, s. 88-98.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M. 2012. Doslidzhennia oboronnykh sporud Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 514-515.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M. 2013. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 393.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M., Zhyhola, V. S. 2015. Doslidzhennia Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 288-291.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M., Zhyhola, V. S., Shumei, O. M. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2014 r. bilia s. Vypovziv Kozeletskoho raionu Chernihivskoi oblasti. I. Doslidzhennia na horodyshchi*. Dodatok 4. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015.

O. P. Motsia, V. M. Skorokhod

THE STRATIGRAPHY OF THE VYPOVZIV HILL-FORT

This paper deals to the hill-fort of the Vypovziv archaeological complex. The materials of the 2010—2021 from different ages discovered during the excavations are published.

The Old Rus hill-fort of a rounded shape is located at the tip of the cape, which rises 3—4 m above the terrace. It has small dimensions (75 × 95 m) on the outer edge of the Old Rus ramparts and about 30 × 40 m on the inner side (its own site). The remains of ramparts that once surrounded the settlement around the entire perimeter are now almost completely blown away (the fortifications themselves occupy the area of natural dune which consists entirely of loose sand), and only under the soles the moat rather is guessed than visible. From the northern and southern sides the moat

reaches the terrace slopes and creates ramps that gently descend to the floodplain of the old Desna riverbed. From the open side also passed the moat which is now practically covered with the same sand (it can barely be traced along the slope of the hill-fort). The settlement first attracted the attention of researchers from the end of the 19th century (1889). The site was gradually surveyed during the 20th century by various scholars but in-patient research was not conducted here before 2009.

Since 2009, the expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Chernihiv Shevchenko National Pedagogical University started here the stationary works, which continued permanently until recent times.

The oldest materials originating from the territory of the settlement are antiquities of the late Neolithic period and Bronze Age. They are quite few and mostly occur in a re-deposited state. Separate pits and small areas of cultural layers of these periods located under the Old Rus layers, at the level of the pre-virgin soil, were discovered on the hill-fort site.

During the research of the area of hill-fort a few fragments of pots from the Early Iron Age and the Early Slavic period were found. However, no objects of this time were found here. The main cultural layers on the hill-fort are ones of the Old Rus period of the late 9th — 10th centuries. It is at this time that defensive structures appeared on the hill-fort, the site is built up, which over time undergoes re-building and reconstruction. The time of the existence of the Old Rus settlement can be divided into several stages during the late 9th — 10th centuries. It is notable that there are no buildings of the 12th—13th centuries on the Vypovziv settlement. This proves that the settlement was not used at this time.

The Late Middle Ages and early modern times were practically not reflected in the horizons of the complex. However, Vypovziv constantly appears in written sources of the post-Mongol era, starting from the end of the 13th century. In general, from 2010 to 2017, 15 burials of the 17th—18th centuries belonging to one cemetery were discovered on the site of the settlement. This, in turn, gives reason to assume the existence of a Christian church on the Vypovziv settlement, to which the discovered cemetery was attached.

Keywords: hillfort, Neolithic, Bronze Age, Old Rus times, fortifications, burials, housing, early modern.

Одержано 4.08.2022

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOTSIA Oleksandr, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail:

oleksandr_motsia@iananu.org.ua.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5317-0896, e-mail:

skorokhod-sv@ukr.net.